

Др Ђорђе БОРОЗАН*

АЛБАНЦИ У ЈУГОСЛАВИЈИ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

I

Окупацијом Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године и припајањем Метохије, већег дијела Косова, Западне Македоније и источних подручја Црне Горе фашистичком протекторату "Велика Албанија", етнички Албанци са ових југословенских простора нашли су се током ратних година у знатно повољнијем политичком, економском и социјалном положају према бројном неалбанском становништву. Наиме, на основу њемачко-италијанског Споразума у Бечу од 22. априла 1941, простор Косова и Албаније подијељен је на три окупационе зоне: италијанску, њемачку и бугарску. Већи дио призренске котлине, Метохија, централни дио Косова, дио Неродимља, горњег Поморавља и Дреница (а од априла 1942. и Ибарски Колашин), заједно са поменутиим дјеловима Црне Горе и Македоније, припао је Италији, односно њеном протекторату "Велика Албанија".¹ Њемачкој окупационој зони припао је сјеверни дио Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево), укључено у окупациону управу Србије под њемачком контролом у облику косовског округа у којем су фактичку цивилну власт имали етнички Албанци. Бугарској окупационој зони припали су Качаник, Сирнићка жупа, дио Неродимља и Горњег Поморавља, са знатно мањим бројем етничких Албанаца у односу на поменуте окупационе зоне. Распирујући националне и шовинистичке страсти, окупаторски режими подстицали су етничке Албанце да под њиховом заштитом остваре одстрањење неалбанског становништва и створе услове за етничку Албанију.

Процењује се да је пред априлски рат у Краљевини Југославији

---

* Аутор је виши научни сарадник у Институту за савремену историју, Београд.

¹ Више о томе: Ф. Чулиновић, *Окупирана јужна Југославија*, Београд 1970, стр. 527-529; Ђ. Борозан, *Велика Албанија - историјско - идеје - пракса*, Београд 1995, стр. 298-301, 307-315.

(претежно на поменути територијама) било око 666.000 етничких Албанаца. Специфичност стања под окупацијом садржана је у економским, социјалним, националним, политичким и културним супротностима, наслијеђеним из претходних деценија. У условима окупације ове разлике ескалирале су у различитим облицима осветништва Албанаца окупљених вољом фашистичке Италије у протекторат "Велика Албанија". Албанци у Југославији, индоктринирани у предратним годинама пропагандом о територијалној и етничкој Албанији, без Срба и Црногораца, од почетка априлског рата укључени су у расприривање националистичко-шовинистичке еуфорије која, након оваквог расплета, добија облик репресије.

Територије Југославије припојене Албанији административно су организоване у четири албанске префектуре. Призренска префектура обухватала је Ђаковичку, суворечку, ораховачку и драгашку потпрефектуру, територију од 3.090 км² са око 230.000 становника. У саставу приштинске префектуре биле су урошевачка и гњиланска потпрефектура, територија од 2.310 км² са око 200.000 становника. Дебарску префектуру сачињавале су кичевска, гостиварска, струшка, растушка, тетовска и дебарска потпрефектура, територија од 4.070 км² са око 260.000 становника. Пећка префектура, састављена од плавско-гусињске, рожајске, тунинске и дреничке потпрефектуре, на територији од 2.310 км² имала је око 130.000 становника. Према наведеним подацима, протекторату "Велика Албанија" прикључено је 11.780 км² југословенске територије и око 820.000 становника. Када се овоме додају дјелови источне Црне Горе, припојени скадарској префектури, може се рећи да је од Југославије била одвојена територија од око 12.000 км² са око милион становника. На основу Уредбе од 8. октобра 1941. године, становници у наведеним префектурама сматрани су албанским држављанима.²

За квислиншку владу Шефкета Врлаџија у Тирани, а затим Муштафе Крује, као и за политичке представнике Албаније из свих друштвених и социјалних група, фашизам је био поредак који омогућава стварање етничке Албаније и постаје њен гарант. Фашистичка албанско-италијанска пропаганда, посебно успјешна у тзв. ослобођеним крајевима, придавала је посебан значај Косову као упоришној тачки "албанског иредентизма". У протежирању таквих захтјева водећу улогу имало је руководство Косовског комитета (основаног 7. новембра 1918), Balli Kombtara и Легалитета, који су имали задатак да путем обавјештајних служби и албанско-италијанског административног апарата каналишу политичка и национална расположења албанског становништва ка прихватању увјерења да је новонасталој "албанској држави" повјерена мисија ширења фашизма у зонама италијанских војнополитичких интереса на југоисточном Балкану. Наиме, на овој основи, ширењем схватања о албанској "раси" и "нацији" у складу са начелима фашистичке идеологије, за све вријеме италијанске окупације потхрањиван је национални мит о етничкој и територијалној "Великој Албанији". Заправо, поруке о одбрани етничких албанских простора "од Словена и Грка" и од "кому-

² Ђ. Борозан, н. дј., стр. 301.

нистичке опасности", албански националисти и монархисти усаглашавали су са глобалним интересима италијанских империјалних амбиција на Балкану од априла 1939. до септембра 1943, да би одмах по капитулацији Италије (8. IX 1943) нове штићенике и гаранте оваквог националног пројекта пронашли у њемачким реокупационим снагама до средине новембра 1944. године.

Демагошка политика италијанских политичких кругова успјела је да преко бројне и политички хетерогене косовске и албанске емиграције увјери готово све Албанце да се у политичким концепцијама фашизма налази коначно разрјешење "албанског питања". Уступајући политичке трибине првацима косовске и албанске емиграције пред рат, при чему је највише успјеха имао Мустафа Круја, римски политички кругови дали су могућност "теоретичарима албанског фашизма" да увјере своје сународнике у Југославији и Грчкој како су планови о етничкој Албанији једино реални уколико се слиједи принципи италијанске корпоративне државе.³ Фашизам је, уосталом, за већину Албанаца, стијешњених Зогуовим деспотизмом, дошао као економски и цивилизацијски изазов, јер је нудио самосвојност "расе и тла" по узору на схватање италијанске обнове Римског царства. Међутим, када се показао у свој ирационалности и тоталитарности која поништава индивидуалност, до које Албанци веома држе, од великих ишчекивања и национално набреклих жеља за "албанском расом" и "етничким простором" у давно назначеним вилајетским просторима програмом Призренске лиге из 1878, остварена "Велика Албанија" почела је да штрчи као тек започети и у свему недовршени национални храм.

На социјалном плану, италијанска и њемачка управа, враћањем великих посједа агама и беговима које су југословенске аграрне власти биле одузеле, откупиле и раздијелиле насељеницима од 1919. до 1940. године, обновили су раније феудалне односе на Косову и Метохији и створиле услове да заједно са племенским првацима поведу албанске сеоске масе у обрачун и прогон Срба и Црногораца.⁴ Већ током априлског рата из Албаније су нахрупиле качачке дружине у Метохију и призренски Подгор и злодјелима започеле процес прогона насељеника.⁵ Оне су, за-

³ Mustafa Kruja, *Karakteret natyrrare dhe historike et Shqipnese se Madhe*, Tirane 1941, Zagreb, 1948, стр. 68, 84, 183; "Tomori", 16. V, 20. VI и 9. VII 1941; "Shkendia", N° 4, 1941; Ђ. Борозан, н. дј., стр. 373-374.

⁴ Б. Вошковић, *Сјирадање и прогони Срба и Црногораца са Косова и Метохије њоком Другој свјетској рати*, у зборнику Други свјетски рат - 50 година касније, књ. I, Подгорица 1997, стр. 580-581.

⁵ На Косову и Метохији се од 1919. до 1941. у својству земљорадника, на основу мјера и политике Аграрне реформе, населило 13.538 породица (из Црне Горе 6.513, из Србије 3.671, Босне и Херцеговине 1.943 и такозваних аутоколоништа 545 породица). Према статистици из 1939. године међу насељеницима је евидентирано 59.294 лица. Као аграрни интересенти из ограниченог фонда земљу су добијали: колонисти, добровољци, оптанти (досељени из сусједних земаља и Албаније - предио Враке код Скадра) и аутоколонисти (повратници). Из ревизије аграрних односа 1945-1946. изузета је категорија купљене земље аутоколоништа, па је ревизијом било захваћено само 11.168 насељеничких породица. Процјењује се да је на Косову у назначеном периоду насељено не више од 65.000 становника.

право, чиниле ударну песницу италијанско-албанске обавјештајне службе (СИМ) која је од 1928. до 1941. из Албаније припремала косовску политичку емиграцију за спровођење иредентистичких претензија према Косову и Метохији. Организоване од стране руководства Косовског комитета, организације "Црна рука" (*Dora e zeze*) у Албанији, "Besa" у Југославији, албанске амбасаде у Београду, конзулата у Скопљу и обавјештајних пунктова по Косову и Метохији, качачке терористичке организације преносе талас прогона на Дреницу, Ибарски Колашин, Косово, Неродимље и Горње Поморавље, усмјерен прије свега на изгон насељеника. Шовинистички настројени Албанци из Метохије, са Косова и других подручја унутар протектората придружили су се качачким дружинама и у остварењу великоалбанске идеје помажу изгон Срба и Црногораца, стварајући тиме услове да етнички "очисте" назначене просторе.

II

У таквим условима већ од априла, током маја и јуна, маса насељеника бјежи преко Дренице ка Косову и склања се у још неуgroжена насељеничка српска села и Приштину, а одатле наставља на српско управно подручје. Из Метохије одлазе Црногорци, насељеници, преко Ђаковице, Дечана и Пећи ка Чакору, да би се склонили на територији Црне Горе. У Призрену се биљеже прва убиства (5 Срба), пљачка покретне и непокретне имовине и насилно истјеривање из својих домова, а приграбљене посједе запосједају Албанци са дотичних подручја. Овако насталу диобу успостављена власт је одмах санкционисала. Талас насиља, пљачке и прогона у ђаковичком срезу, послије убиства 200 лица, најтјерао је избјегличку масу из ђаковичког ка пећком и источком срезу. Готово читава Метохија била је у пламену. У самоодбрани домова и при повлачењу погинуло је преко 400 Црногораца и Срба из пећког и источког среза. Једино два метохијска села - Витомирица код Пећи и Добруша код Истока - успјела су да се у овом првом таласу одбране упркос честим нападима, пљачкама и паљевинама кућа и имања на периферији.⁶ Током априла и маја 1941. Пећ је пуна добјеглица које се збијају по коначима и дворишту Пећке патријаршије и неспаљеним дјеловима Витомирице, Добруше и Гораждевца. Дио добјеглог становништва (око 400 особа) задржао се у Ђураковцу.⁷

Надања избјеглица у Пећи и околини да ће се послије престанка безвлашћа, у коме је страдало 15 Срба и Црногораца, вратити на своја згаришта, била су узалудна, јер је 31. маја 1941. око 5.000 албанских демонстраната, као разуларена гомила, упало у град и демонстрирајући за суло Србе и Црногорце каменицама, батинало их тако да су 4 лица убијена, а велики број повријеђен. Због ових нереда интервенисали су итали-

⁶ Архив Војноисторијског института у Београду (даље АВИИ), Неђићева архива (НДА), 41-1-67; 40-1-68; 40-1-69; 40-1-70; 40-1-71; 40-1-72; 40-1-86; 40-1-124; Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945*, Београд 1986, стр. 51; Б. Бошковић, н. р., стр. 582.

⁷ Б. Бошковић, н. р., стр. 583; АВИИ, НДА, 40-1-102.

јански карабињери и разоружали арбанашку полицију која је, умјесто да их спрјечава - подстицала демонстранте на насиље према избјеглицама.⁸

Иако нема поузданих података о броју избјеглица које су од априла до почетка јула 1941. избјегле у Црну Гору, рачуна се да се око 75% вратило у ранији завичај. На основу изјаве високог италијанског комесара за Црну Гору од 26. јула 1941, из Метохије и са Косова избјегло је у Црну Гору 5.000 црногорских насељеника.⁹

Устанак у Црној Гори италијанске окупационе власти у Метохији и на Косову користе да прикупе из српских и црногорских села све преостале мушкарце способне за борбу и смјесте их у логор организован у просторијама Пећке патријаршије. Послије једномјесечног задржавања овај логор је распуштен, а за то вријеме сва старосједјелачка села у околини Пећи и Истока била су препуштена самовољи албанског становништва које је вршило немилосрдну пљачку имања, стоке и љетине.¹⁰ Избјеглице које су се задржале у Пећи, Витомирици, Добруши и Ђураковцу и другим старосједјелачким селима, одвођене су на присилан рад подизања путева кроз Албанију, а током јесени и зиме 1941. биле ангажоване на одржавању пута Пећ - Чакор. Током љетњих мјесеци, радили су као надничари код албанских велепосједника у околним селима. У мају 1941. године, учестала су паљења и разарања насељеничких кућа, прогони и страдања насељеника захватили су готово сва села у Дреници. Избјегли насељеници, изложени сталним нападима, пљачки и терору, склањали су се у просторе Косова под италијанском управом, бјежали у правцу Косовске Митровице на њемачко окупационо подручје, па одатле даље унутар Србије. У овој анархији страдао је већи број насељеничких села и убијено преко 90 насељеника. Нарочито је период безвлашћа коришћен за убиства, пљачку стоке и покућства, разарање кућа и затирање обиљежја. Тек по успостављању "реда и мира", италијанске окупационе власти заустављале су масовно прогањање насељеника, али није су биле у стању нити су жељеле да потпуно контролишу националистичку еуфорију која је захватила већину албанског становништва.

III

Током априлског рата и непосредно послје, подручје Косова и Горњег Поморавља није било изложено фронталним нападима качачких дружина и арбанашких пљачкаша, какав је био случај са Метохијом. Међутим, током јесени напади на насељеничка и старосједјелачка села су све учесталији, тако да се и овдје избјегличка маса склања у градске

⁸ АВИИ, 40-1-97; В. Дедијер - А. Милетић, *Прошеривање Срба са оњнишиа 1941-1944*, Београд 1989, стр. 668-669.

⁹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату Југославије*, том XIII, књ. 1, док. 93. Послије тринаестојулског устанка у Црној Гори, прекинут је долазак избјеглица у том правцу, а од оних до тада добјеглих италијанске власти један дио смјестиле су у избјегличких логор у Подгорици и у Бару.

¹⁰ АВИИ, НДА, 44-8-77; В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 670-672; Ђ. Борозан, н. дј., стр. 296.

центре: Приштину, Липљан, Урошевац и Гњилане. Даљем процесу насилног расељавања са поменутог простора, од почетка 1942. претходиле су сталне похаре, пљачке стоке, паљење љетине, отмице и силовања дјевојака и жена, уцјене и учестала убиства на путевима и имањима. Једна од присилних мјера која је насељенике и старосједиоце - Србе и Црногорце приморавала на исељавање била је обавеза да дају агама и беговима, у виду хака, четвртину укупних прихода од љетине. У условима потпуне несигурности рада на имањима, гдје су стално нападани и убијани, нарочито у засеоцима и рубним просторима села, насељеници су бјежали остављајући куће и имовину.¹¹ Пљачкаши и вулнетари (сеоске страже) уз прећутну подршку "арбанашке жандармерије" синхронизованим мјерама притиска и злостављања разарали су насељеничка села, а када је до отпора долазило, жандармерија је системом претраживања и одузимања оружја тукла, хапсила, физички злостављала насељенике. Сталним ноћним нападима "арбанашког башибозука" организованог за разарање насељеничких кућа, стварани су неподношљиви услови живљења: пљачкање покућства и пољопривредних алата, затрпавање бунара, преоравање плацева, сјеча воћњака, рушење гробаља и затирање свих насељеничких простора.¹²

Током 1942. године насељеничка села Горњег Поморавља и Неродимља успијевала су колико-толико да организују самоодбрану. Међутим, 1943. године, због сталних оружаних напада, насељеници из ових села склањају се ка Урошевцу и у просторима централног дијела Косова. Неколико хомогених српских старосједјелачких села у овом дијелу, прихватило је прогнанике из Метохије и Дренице. Срби мјештани у селима Косова подносили су скоро иста злодјела као и насељеници, иако су бар у почетку били знатно мање на удару, јер су их аге и бегови сматрали чивчијама потребним за обрађивање њихових посједа. Њихови економски интереси били су супротни националистичко-шовинистичкој концепцији стварања чисте етничке Албаније по сваку цијену.

Све до капитулације Италије, процес насилног одстрањивања српског и црногорског становништва, првенствено насељеника, остваривао се интензитетом који се с времена на вријеме појачавао и стишњавао. Затвори у Пећи, Призрену, Приштини, Урошевцу, Гњилану и другим мјестима широм Метохије и Косова стално су пуњени политичким преступницима и лицима за која се сматрало да припадају народноослободилачком покрету. Из ових затвора, у којима су многи страдали, транспортовани су посебни континенти за концентрационе логоре у Албанији (Пука код Скадра, Преза код Тиране и Порто Романо код Драча), а један дио и у италијанске логоре на Сицилији.¹³

Послије капитулације Италије, италијанску окупациону зону на Косову и Метохији преузима њемачка управа, задржавајући дотадашњи административно-управни апарат албанских власти и подржавајући ве-

¹¹ АВИИ, НДА, 40-1-66; 48-8-69; Б. Бошковић, н. р., стр. 586.

¹² АВИИ, к. 43, а, р. бр. 304-301.

¹³ В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 289-292, 511-513 и 780-784.

ликоалбанску концепцију расељавања Срба и Црногораца са простора протектората "Велика Албанија". За све вријеме италијанске окупације, од 7. IV 1939. до 8. IX 1943, већина косовске и албанске националистичке политичке елите давала је предност њемачком моделу Албаније као "националне државе". На тој основи, током рата трајала су стална идејна и политичка превирања између италијанских и њемачких цивилних и војних власти, утичући на раслојавање унутар албанског националистичког покрета: националиста, монархиста и комуниста. С тим у вези инструктор ЦК КПЈ при ЦК КПА Миладин Поповић у извјештају крајем децембра 1941. напомиње да "међу националистима постоје разна струјања: енглеска, њемачка, италијанска, републиканска, зогистичка и националистичка". Као посебну апострофира "иредентистичку струју" коју представља Косовски комитет, чије је руководство из Тиране послато у Приштину и Косовску Митровицу да "послодавце из Рима и Берлина" стално подсећа на територијално преуређење Албаније у границама некадашњих турских вилајета.¹⁴

Владу Шефкета Врлаџија, неспособну да удовољи захтјевима италијанске окупационе управе од децембра 1941, замијенио је Мустафа Круја којем је било допуштено 19. фебруара 1942. да под кровом Краљевске академије у Риму изрази захвалност Мусолинију и Хитлеру што налазе разумијевање за Албанију и Албанце у новом европском поретку и стварају услове за етничку Албанију у назначеним оквирима.¹⁵ Утицај ове марионетске владе на албанско становништво у италијанској окупационој зони био је тако снажан да се већина приклонила репресивном држању према српском, црногорском, јеврејском и другом неалбанском становништву. Као посљедица таквог стања услиједили су појачани погроми, терор, убиства и егзодус насељеника и старосједлаца.¹⁶ У извјештајима Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију констатује се: "Окупатор је у посљедње вријеме преузео масовну интернацију словенског елемента" и све већа "шовинистичка мржња" хвата маха у готово свим слојевима "шиптарског становништва".¹⁷ Наспрам снажне и врло утицајне пропаганде добро плаћених емисара Мустафе Крује, апели, прогласи и директиве Обласног комитета нијесу имали никаквог успјеха. На парољу "Јединство и братство народа Косова и Метохије", организатори антисловенске кампање одговорили су упозорењем: "Наши комунисти Шиптари продадоше Косово Србима".¹⁸

Посјета Мустафе Крује Косову и Метохији крајем јуна 1942. и тим поводом издата наредба да све Србе старосједиоце прогласе насељеницима, значила је и њихово протјеривање у Србију или упућивање у концентрационе логоре. Порука Албанцима окупљеним на збору у При-

¹⁴ *Документи централних органа КПЈ - НОР и револуција 1941-1945*, књ. 2, док. 83, стр. 304.

¹⁵ Више о томе, Ђ. Борозан, н. дј., 316-321.

¹⁶ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, Београд 1969, док. бр. 10, стр. 59 и 61.

¹⁷ Исто, док. бр. 11, стр. 68.

¹⁸ Исто, док. бр. 19, стр. 112.

штине: "Знајте да смо Косово извојевали захваљујући нашем уједињењу са фашистичком Италијом, преко круне заједничког краља и крвљу војника Осовине, те да ћемо и даље моћи да га одржимо уз њихову помоћ", значила је позив на још јачи терор, пљачке и убиства српског и црногорског становништва не само у италијанској већ и у њемачкој и бугарској окупационој зони. Непрекидним вулнетарским упадима, праћеним масакрима у селима: Врело, Помезатин, Грболе, Штимље, Добротин, Угљаре, Попадић, Реткоцер, Појатиште итд. одржавано је стање сталних збјегова у градове - Пећ, Урошевац, Призрен и Приштину - одакле су се по плану организовали разни облици депортације.

Руководство Фашистичке партије Албаније са Косова слиједило је Крујине директиве, ширећи на овај начин простор за нове досељенике из Албаније. Постављено у положај одбрамбеног штита, становништво "нове Албаније" насупрот оном у "старој" нашло се у ситуацији да преузме одговорност за судбину свих Албанаца и да истрајним одстрањивањем "Словена и Грка" остварује концепт етничке и територијалне Албаније.¹⁹ Обухваћени оваквом политичком стратегијом и националистичком еуфоријом, Албанци из тзв. ослобођених крајева остали су, у већини, на позицијама екстремних националиста и шовиниста. То је заправо био основни разлог што су акције НОР-а на Косову од јула 1941. до априла 1943, ионако малобројне, биле без могућности да се политички и војно ускладе с развојем догађаја у другим дјеловима Југославије. Активности Обласног комитета, појачане доласком Светозара Вукмановића Темпа, споро су укључивале Албанце захваћене великоалбанском пропагандом. У извјештају о могућностима заједничке борбе, Темпо између осталог констатује: "Албанско становништво је остало неповјерљиво према свима који се боре за успостављање Југославије. У њиховим очима, то је мање него што су добили од окупатора". Због тога што у већини "шиптарске масе траже припајање Албанији, постоји реална опасност - констатује Темпо - да те масе мобилише реакционарна шовинистичка групација Старе Албаније - Бали комбетар".²⁰

Упркос разликама које су се током рата повећавале између вођстава албанских партизана, балиста, монархиста и екстремних националиста, сваки покушај сарадње између КПЈ и КПА онемогућавала је албанска опсједнутост "Великом Албанијом" и у већини случајева надрастала идејна несагласја између поменутих албанских група. Ово је заправо основна карактеристика стања под окупацијом све до капитулације Италије 8. септембра 1943.

IV

Страдања и прогони насељеника и Срба мјештана у њемачкој окупационој зони косовскомитровичког округа у саставу управног подручја Србије нијесу престала за све вријеме окупације. На терен овог

¹⁹ Исто, док. бр. 23, стр. 145.

²⁰ Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која њече*, књ. 1, Београд 1982, стр. 338-339.

округа у вријеме италијанске инвазије стигло је 60 Албанаца из Албаније, углавном чланова Косовског комитета, у својству политичких и културних емисара за прикључење овог подручја "Великој Албанији". Повезани са групом истомишљеника са тог подручја, које је предводио Ферат бег Драга, називан Хенлајном етничких Албанаца са Косова, они у јулу 1941. у Косовској Митровици формирају Национални савез Арбанаса (Lidhja popullore Shqiptare) и протежирају ширење Албаније у правцу Новог Пазара, Ниша и дјелова Македоније и Црне Горе, необухваћених "границама" протектората. Национални савез Арбанаса издао је проглас којим наређује свим насељеницима да напусте своја села, а тек формирану жандармерију са 800 људи под командом Бајазита Бољетинија користи за отворен напад на села, врши претресе, купи оружје, пријети и заводи тортуру, чиме су били створени услови за егзодус насељеника и старосједјелаца. Након доношења Уредбе о устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942, "арбанашка жандармерија" преименована је у Српску државну стражу састављену од Арбанаса и са занемаривим бројем Срба.²¹ Насељеницима и Србима мјештанима одузимана је земља добијена аграрном реформом и стављано до знања да ће територија овог округа ускоро бити прикључена "Великој Албанији". Током 1941. забиљежено је 68 напада на српска села, са масовним насиљем, убиствима, пљачкама, паљевинама, отимањем покућства, стоке и пољопривредних алата. Спаљено је 856 кућа насељеника и Срба мјештана из околине Косовске Митровице и Вучитрна који су потражили спас бјежећи ка Рашкој, Краљеву, Косаници и Јабланици.²²

У нешто повољнијим условима с прољећа 1942. на своја имања вратио се мањи број Срба мјештана, док насељеницима повратак није дозвољен. Овим прогонима и страдањем становништва био је захваћен Ибарски Колашин - простор у долини Ибра од Косовске Митровице до Рибарића, гдје је у 51 селу живјело преко 10.000 Срба мјештана. Како је овај простор од априла 1942. био прикључен њемачкој окупационој зони, гдје је мјесно српско становништво одбило да изврши обавезу давања четвртине прихода са земље агама и беговима, и због тога било је изложено свим облицима терора, злостављања и прогона попут оног у Метохији и Дреници. Нападнути из више праваца 22. и 24. септембра 1941, од стране "нерегуларних арбанашких снага" и подручних муслимана, становници села Ибарског Колашина и поред организованог отпора били су присиљени да потраже спас бјежећи на планину Рогозну и на простор Рашке. У овом нападу убијено је око 150 лица, спаљена 22 села, а избјегло је преко 8.000 Срба.²³ Повратнике који су се с прољећа 1942. вратили на своја огњишта, њемачке окупационе власти априла 1942. прикључују "Великој Албанији", предајући тиме дренички срез са тамошњим Србима италијанској окупационој управи. Током читаве 1942. и

²¹ Б. Бошковић, н. р., стр. 588.

²² Исто, стр. 588.

²³ Драги Јовановић, *Страдање Ибарског Колашина*, "Лидер", Приштина, 20. октобар 1991, стр. 33-35.

1943. српска села у Ибарском Колашину стално су изложена нападима албанских терористичких група.²⁴

Иако нема прецизних података о броју расељених Срба и Црногораца са Косова и Метохије у унутрашњост Србије, они садржани у информацијама Комесаријата за избјеглице и пресељенике у Београду с почетка 1942. показују да је у простору Рашке са околином било око 40.000 Срба избјеглица, у околини Куршумлије (Косанице) и Лебана (Јабланице) по 10.000, тако да укупна бројка износи 60.000.²⁵ Упорним оспоравањем поменуте уредбе, албански прваци митровичког округа увјеравали су њемачког крајскоманданта о неопходности помоћи Вермахта у стварању Албаније у етничким границама. Мада су неке идеје и планови Франца Нојхаузена о умањењу територије Србије за рачун такве Албаније одговарали руководству Албанског народног савеза, такве намјере овог специјалног опуномоћеника из Управе за привредно ратовање ипак су значиле само тактизирање у сузбијању препознатљивог настојања Италије да користећи ово албанско незадовољство помакне границу са одређене демаркационе линије од 22. априла 1941.²⁶

V

У условима њемачке реокупационе управе над протекторатом "Велика Албанија" од средине септембра 1943, однос према албанским масама ни у чему се није промијенио, осим што је нови окупатор посебно наглашавао улогу ослободиоца. У протежирању нове политичке формуле којом је "окупаторски италијански фашизам" замијењен "ослободилачком мисијом" њемачког националсоцијализма, са снагама Вермахта у улози "госта" и политичког гаранта којег је албанско политичко вођство поздравило добродошлицом и сматрало спасоносним рјешењем, за Албанце и Албанију отвара се могућност стицања "релативне независности и неутралности" која се наплаћивала стављањем на располагање Њемачкој свих расположивих албанских војних, материјалних и привредних ресурса. На тој основи вршена је идејна трансформација политичких елита и ново коришћење албанских маса за наставање стања потпуне несигурности насељеника и старосједјелаца.

За политичко раслојавање националиста разврстаних у Balli kombetar, Легалитет и Албански народни савез, од посебног значаја било је формирање Друге призренске лиге на скупштини у Призрену (17-19. септембра 1943) и њено дјеловање у складу са циљевима Албанске лиге из 1878. године.²⁷ Наиме, Друга призренска лига испунила је ону по-

²⁴ Б. Бошкових, н. р., стр. 589.

²⁵ С. Д. Милошевић, н. дј., стр. 51; Смиља Аврамов, *Геноцид у Јужној Србији у свјетлости међународног права*, Београд 1992, стр. 134-135. Прецизнији подаци о броју избјеглица у предјелу Рашке из априла 1942. показују да се на том простору задржало 27.600 избјеглица, и то: са територије косовског округа 22.900, с италијанског окупационог подручја 4.200, а са бугарског 500 лица, што укупно чини да је из косовског округа избјегло око 60.000 насељеника (АВИИ, НДА, 40-1-13 и 43-14-1-4).

²⁶ Ђ. Борозан, н. дј., 336-337.

²⁷ Tahir Zaimi, *Lidhje e II e Prizrenit*, Bruksel 1965, стр. 34-39; Ђ. Борозан, н. дј., 360-361.

литичку празнину насталу у албанским редовима под утиском схватања да "балисте" компромитује сарадња са италијанским окупационим снагама и чини непоузданим према њемачким службама. Скупштина је прокламовала уједињење Косова, Метохије, Дебра, Струге, Улциња, Тузи, Плава и Гусиња с Албанијом и изразила жељу да јој се прикључи косовскомитровички округ. Њена ударна песница, терористичка организација "Црна рука", проширила је своју дјелатност на поменуте области, а у стварању услова за присилно иселјавање имала помоћ од административних власти које су у циљу "добровољног иселјавања" издавале пасоше уз претходно дату изјаву. У злостављању и прогону Срба и Црногораца, албанска жандармерија остваривала је потпуну сарадњу са њемачком полицијом. Већ с јесени 1943. и током зиме 1944, учешћем на страни њемачких снага у борбама против комунистичког НОП-а, вођство Бали комбетара афирмисало се лансирајући паролу о одбрани "етничких граница" Албаније. Нападајући политички концепт КПА стога што занемарује албански национални интерес тиме што у Словенима и Грцима не види сталну смртну опасност Албаније, прваци балистичке, монархистичке и националистичке струје, под све јачим упливом Друге призренске лиге, прихватају циљеве косовског шовинистичког покрета. Разлог томе био је потпуно повјерење Хермана Нојбахера, специјалног опуномоћеника Рајха, у политичку гарнитуру Косовског комитета и Албанског народног савеза предвођену Рецепом Митровићем, Џафером Девом, Бедри Пејанијем, Џелалом Митровићем, Бајазитом Бољетинијем, Ибрахимом Љутвијем, Али Драгом и другима којима је повјерена реализација политичког пројекта о "етнички чистом Косову и одбрани албанских граница". У овој окупационој зони током година окупације забиљежени су брутални поступци према Србима и Црногорцима које одводе на присилни рад у руднике Трепча, Голеш и Липљан, у Бор, на градилишта по Албанији и интернирају у Њемачку. Сваки покушај отпора или убиство албанског полицајца користи се за масовни шовинистички обрачун са Србима и Црногорцима. Тако су на улицама Урошевца и у сусједном селу Никодиму средином септембра 1943. убијена 43 Србина и Црногорца.²⁸

У Пећи и околним селима током септембра и новембра 1943, убијено је 130 Срба и Црногораца, а у селу Брестовику Албанци су 13. октобра стријелили 19 лица.²⁹ Средином октобра 1943. код села Ракоша убијене су 63 особе.

Формирање тзв. Косовског пука (Regiment Kosova) у Косовској Митровици, новембра 1943, који је чинило око 800 Арбанаса, створени су услови за масовна страдања. Овај пук је кренуо из Косовске Митровице 3. децембра и у маршу ка Пећи отровао у логору у Ђураковцу 34 човјека, а приликом претреса српских и црногорских кућа у Пећи између 5. и 7. децембра 1943. ова казнена експедиција оставила је за собом 69 ле-

²⁸ Бранислав Божовић - Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991, стр. 382, 393.

²⁹ В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 547, 792-795.

шева убијених око града и у сусједним селима.³⁰ На сваки покушај отпора одговарало се репресалијама. У селима око Истока, у Подримљу, по Косову и Горњем Поморављу све чешћи су случајеви убијања Срба мјештана. У нападима између 9. септембра и 31. децембра убијено је 21 лице у селима Ибарског Колашина. Нападаци су током овог напада спалили 35 села, опљачкали имовину, заробили више лица и натјерали у избјеглиштво преко 8.000 становника.³¹ Прикупљени у избјегличким центрима по Косову, насељеници су били принуђени да траже пасоше за исељавање које су лако добијали, тако да је од октобра 1943. до краја априла 1944, са мањим прекидима, вршен транспорт избјеглица. Наиме, тек када је 11. априла 1944. из Београда упућен телеграм централа Рајха у Берлину у којем се напомиње да треба све Србе са Косова раселити, али је "Србија већ пуна и није сигурна да ће их моћи примити", те да о овом поступку мора бринути "Биро за рад Великог Рајха", њемачки опуномоћник за југоисток Херман Нојбахер затражио је 25. априла 1944. од њемачког конзула у Тирани податке о исељавању Срба, и када је сазнао да се пријавило за исељење још 30.000 лица, упозорио је албанску владу да обустави анархију јер Њемачка не може више толерисати тако масовно исељавање. Нојбахер је записао у својим мемоарима да је савјетовао влади у Тирани "да учини крај прогањању Срба".³² Житељи избјегличких села са добијеним пасошем за исељење очекивали су транспорт на жељезничким станицама у Урошевцу, Липљану, Косову Пољу, Обилићу и Пећи, некад и по више мјесеци, при том стално малтерирани и пљачкани. Посљедњи такав транспорт од 22 вагона са 75 породица и 420 лица стигао је 5. августа 1944. из Урошевца у Косовску Митровицу, гдје је задржан због пресијецања ибарске жељезничке пруге током борби НОП-а са њемачким снагама. Након поправљања пруге, транспорт је стигао у Равни Гај код Кнића 21. августа 1944, одакле су послје задржавања избјеглице размјештене по Србији.³³

Већина насељеничких села као и села мјештана Срба страдала је током ратних година. На Косову је, према подацима, остало нешто насељеника у селу Врелу, ангажованих за рад у руднику под Голешом. Исто тако један број насељеника остао је у Малом Косову, за рад у руднику Обилић. Нешто насељеника остало је у Витомирици код Пећи и у Ђураковцу, као и у градским центрима - Косовској Митровици, Пећи, Призрену, Урошевцу, Липљану и Приштини. Процјењује се да је од укупне масе насељеника на Косову и Метохији остало око 20.000.

³⁰ АВИИ, НДА, 40-4-69; В. Дедијер - А. Милетић, н. дј., стр. 399; Ђ. Борозан, н. дј., стр. 353.

³¹ Б. Божовић - М. Вавић, н. дј., 388-389.

³² Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Sudost 1940-1945*, Gotingen 1956. (Херман Нојбахер, *Специјална мисија на југоистоку 1940-1945*, Извјештај летећег дипломате, превод, стр. 108-109); Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том XII, књ. 1, док 125.

³³ С. Д. Милошевић, н. дј., стр. 56.

VI

Послије октобра и новембра 1944, када се група њемачких армија "Е" повлачила преко Македоније, Косова и Ибарском долином ка Санџаку и Босни, којима су као побочна помоћ служили војно организовани и мобилисани Албанци (преко 10.000) од стране Комитета Друге призренске лиге, сав простор на којем је током рата функционисала албанска власт, а нарочито насељенички крајеви, био је претворен у згариште и пустош. Снаге југословенског народноослободилачког покрета ушле су и ослободиле током новембра 1944. године: Подујево 4. XI, Баковицу 9. XI, Гњилане 16. XI, Пећ и Урошевац 17. XI, Призрен 18. XI, Приштину 19. XI, Вучитрн 20. XI, Косовску Митровицу 22. XI и Звечан 23. XI. Прваци Друге призренске лиге, предвођени Дафером Девом, повукли су се са њемачким снагама, а вулнетарске формације притајено су се склониле у своја матична села. Даље организовање отпора преузели су преостали дјелови руководства Косовског комитета и Албанског народног савеза, организовани у тзв. Национални фронт - *Balli kombetar*. Настављајући борбу за одбрану Косова у границама етничке Албаније, на основу Резолуције усвојене на Конференцији у Бујану 2. јануара 1944, балистичко-вулнетарске формације и остаци дивизије "Скендербег" и "Косовског пука", нападом на ослобођени Урошевац 2. децембра 1944. и заузимањем Гњилана 23. децембра, наговијестили су побуну широких размјера и она је отпочела 23. јануара 1945. у Дреници, бајгорској Шаљи и Трстенику, селу у предјелу планине Чичавице.³⁴

Ангажовањем снага Југословенске народне армије (око 50.000) слоњен је отпор побуњеника и спријечена сецесија Косова и Метохије од Југославије. Завођење војне управе 8. фебруара 1945, прве у тек ослобођеном дијелу земље, показало је да Албанци ни другу Југославију не сматрају својом државом и да су спремни борити се против ње у свакој погодној прилици.

На крају ове суморне ратне хронике, чини се потребним подсетити да је Одлука Националног комитета Југославије од 6. марта 1945. о невраћању насељеника, који су током рата напустили Косово и Метохију, била прва фактичка побједа албанског националистичко-шовинистичког покрета који је овом побуном демонстрирао спремност за традиционални сепаратизам против југословенске државе.

Послије гушења побуне на Косову и Метохији, дотадашњи припадници разних балистичких група вјешто се убацују у органе народне власти и формације НОП-а, видећи у томе шансу да пропагандно дјелују на спречавању повратка насилно одстрањених насељеника. Чинећи то кроз разне комисије, одборе и тијела локалних власти, све у циљу поступног рјешавања питања аграрне реформе и колонизације, стварали су у албанским масама политичко-психолошку баријеру повратку исељених лица. Како је Предсједништво АВНОЈ-а 3. фебруара донијело од-

³⁴ Више о томе: Ђ. Борозан, *Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944-1945*, Историја XX века, Београд, 1995, стр. 57-72.

луку о поништавању свих правних норми и прописа закључених за вријеме рата између окупаторских власти и њихових сарадника, подразумевао се и повратак протјераних на своја имања. Међутим, одлука Повјереништва за унутрашње послове НКОЈ-а од 6. марта 1945. о забрани повратка исељеницима, са напоменом да ће овај проблем бити ријешен посебном уредбом и благовременим обавјештењем "ко ће, када и у који крај државе моћи да се пресели", имала је за посљедицу крајње неизвјестан положај и права исељеника. Суштина рада мјешовитих комисија које су радиле према Закону о ревизији додијелене земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско-метохијској области састојала се у онемогућавању повратка лицима која су земљу добила "од противнародних режима и били повезани с њима". С обзиром на то да Мјешовита комисија, уз помоћ Обласног комитета, није успјела да до 1. септембра 1945. примијени Закон о ревизији, сачињена су три списка у којима су категорисана насељеничка права на сљедећи начин: према првом списку Комисије 3.352 насељеника је имало право да се врати у предвиђеном року; према другом списку 286 је имало право на раније добијену земљу, а на трећем списку се налазило 306 исељеника који су губили сва права на раније добијену земљу. Аграрни савјет ДФЈ овако је оцијенио рад Мјешовите комисије: "Рад Комисије у многим случајевима није био усклађен са Законом о ревизији и његовим прописима. Решења Комисије која је била подељена прво у три, а доцније у четири секције, заснивају се често на решењима шиптарских комисија које су као полазну тачку узимале стање створено окупаторским властима".³⁵ Одлука НКОЈ-а од 6. марта 1945. и трајав рад Мјешовите комисије имали су за посљедицу санкционисање насилно изведеног егзодуса Црногораца и Срба са Косова и Метохије у вријеме од 1941. до 1944. године.

На основу упутства о именовану Државне комисије за утврђивање ратних злочина у Југославији, формирана је 11. јуна 1945. Обласна комисија за Косово и Метохију.³⁶ О резултатима рада ове комисије говоре сљедећи подаци: од укупно прикупљених 6.050 пријава, 3.942 прослијеђене су Јавном тужилаштву за Космет, јер је Комисија установила да су "у питању или обични злочинци или народни непријатељи", што ће у даљем поступку утврдити тужилаштво. Код Комисије биле су заведене 2.103 пријаве и инвентар злочинаца. У поступку рјешавања по овим пријавама, Комисија је утврдила да је "већи број ових пријава био у вези са првим моментима иступа шиптарских маса, нарочито у Метохији, према насељеничким селима и то у прогону и одузимању насељеничке имовине".³⁷ Као олакшавајућу околност починиоцима злочина, Комисија је узела у обзир политику "народних режима Југославије, аграрну реформу и колонизацију на Космету...", који су, према извјештају Комиси-

³⁵ Више о томе: Ђ. Борозан, н. дј., стр. 520-521; Н. Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије после првог светског рата и аграрна реформа*, стр. 100-106; Зборник Косово - прошлост и садашњост, Београд 1989.

³⁶ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пов. бр. 7/45, извештај од 29. септембра 1945.

³⁷ Исто.

је, представљали "најгрубљу повреду слободе и права шиптарских сељака".³⁸ Поред тога, узимана је као олакшавајућа околност за масовно учешће албанских сељака у већини села у злочинима против насељеника и колониста политика режима који је "гушио националне слободе шиптарског народа". Истичући наведене разлоге и потребу за сређивањем стања на Косову и Метохији, Комисија је "све пријаве овакве природе уступила Јавном тужилаштву", препуштајући му да оно води даљи поступак. Полазила је од констатације да "уколико је и било злочина чији је мотив била учињена неправда", утолико је судски поступак сматран неопходним. Комисија је донијела одлуку само "за 103 ратна злочинца", од којих се, како је констатовала, већ тада највећи дио налазио "или у шуми или у иностранству".³⁹ На основу тога Државној комисији достављено је 67 одлука, док је осталих 36 прослијеђено надлежном суду.

У свом извјештају Комисија је констатовала да су "судови војне области... до сада осудили 281 лице, а од тога на смрт 71 лице... док се под истрагом и у истражном затвору налази још 58 лица против којих се води поступак" на основу Уредбе о војним судовима. То је, како се наводи, био и разлог да "одлуке ове Комисије нису по броју пријава дале и одговарајући број за ратне злочинце".⁴⁰ С обзиром на овако проведен поступак, Комисија је завршила рад и, према одлуци Главног одбора за Космет, сав даљи рад и број ангажованих лица за прикупљање нових пријава свела на минимум. Наиме, ова лица била су задужена за одржавање веза са Комисијом чији је предсједник био професор Зекерија Реца, који је као потписник овог извјештаја констатовао "да пријава више неће бити, а уколико их буде њихов ће број бити незнатан".⁴¹ Овако "ефикасан" и према наведеним разлозима закулисан рад Обласне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Косову и Метохији, на индикативан начин показује волшебно коришћење "олакшавајућих околности" којима је велики број непријављених злочинаца амнестиран од одговорности, односно препуштен на даљи поступак и провјеру Јавном тужилаштву Косова и Метохије, које је свој дио посла такође трајаво обавило као и поменута Мешовита комисија.

Нема довољно поузданих података на основу којих се може утврдити прецизно број насељеника и Срба мјештана који су од 1941. до 1944. напустили Косово и Метохију. Стога што је један број избјеглица из косовског округа, укључујући Ибарски Колашин и Мало Косово, био у прилици да се више пута привремено враћа на имања, њихов избјеглички статус тешко је утврдити. Процјене углавном кажу да се током ратног периода под разним условима раселило и иселило између 40 до 100.000 лица. Међутим, ако се зна да укупан број насељеника није прелазио 65.000 и да се на тај број може додати око 5.000 разних чиновника, жандарма, просвјетних радника и других лица ангажованих у администрацији, то укупни збир не би могао прећи 70.000 насељеника. Чини се

³⁸ Исто.

³⁹ Више о томе: Ђ. Борозан, *Велика Албанија њоријекло идеје и ѡракса*, стр. 522-523.

⁴⁰ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина... Извештај од 29. септембра 1945.

⁴¹ Исто.

да би прецизније било рећи да је током ратних година са Косова и Метохије одстрањено најмање 50.000 насељеника и око 20.000 Срба мјештана.⁴² Током година окупације погинуло је и нестало у разним околностима нешто више од 11.000 Срба и Црногораца са Косова и Метохије.

На напуштена насељеничка имања и у куће током година окупације усељавале су се албанске породице из ближе и даље околине, а затим и из Албаније.⁴³ Процјењује се да је током ратних година из Албаније и других простора на Косово и Метохију досељено преко 70.000 Албанаца. Овај се број не може сматрати поузданим и коначним због непознавања албанских архивских фондова грађе недоступних истраживачима из Југославије.

Dorde BOROZAN, Ph.D.

THE ALBANIANS IN YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR

The Summary

Use and misuse of the Albanian ethnic population in Yugoslavia during the years of the Italian and German occupation in the Second World War had revealed and led to the antagonism between the Albanians on the one and Serbs and Montenegrins on the other side in the Kingdom of Yugoslavia. Non-acceptance of the Yugoslav state and minority rights had made the Albanians the “fabricated body” in the political organism of the State, which had tried, according to the principles proclaimed by the Versailles treaty and Charter of the League of Nations dated 1919-1920, to be a “State of Reconciliation”, unity and integrity. Since the times of the fascist-nazi revision of the map of Europe and the world, the map based on the decisions of the Peace Conference held in Paris in 1919-1920 and the revision which had started by the Munich agreement from 1938, the separatism of the Albanians in the Kingdom of Yugoslavia, sponsored by the Italian and German political circles, had become the strong resistance movement, called by Mussolini and Ciano “a feeble light at the end of corridor”. It was used to encourage, when needed, the Albanian irredentism against neighboring states and nations. Since the occupation of Yugoslavia in April 1941 and the conditions created by the occupation regimes, the Albanians in Yugoslavia, especially those who found themselves within the “borders” of the Italian-Albanian Protectorate called the “Greater Albania”, had been the main stream of the Albanian nationalism, Chauvinism, as well as the perpetuators of the violence, murders, pillages and persecution of the settled Serbs and Montenegrins, as well as of native inhabitants. The tragic balance-sheet of this exodus, with the proclaimed aim of the “defense of Kosovo” and creation of “ethnic Albania” was, on one side over 11.000 victims, around 50.000 inhabitants expelled by force and 20.000 native inhabitants, and on the other side over 70.000 immigrants from Albania and other regions. By settling of those immigrants, the demographic and ethnic picture of the Yugoslav territory, which was from April 1941. to the end of November 1944 a part of the fascist protectorate called the “Greater Albania”, had been deeply changed.

⁴² С. Д. Милошевић, н. дј., стр. 56; С. Аврамов, н. дј., стр. 219; Б. Божовић - М. Вавић, н. дј., стр. 398-399; Б. Вошковић, н. р., 594.

⁴³ АВИИ, НДА, 43а-301.